

Stefan Michael Newerkla*

Instytut Slawistyki Uniwersytetu Wiedeńskiego
Wiedeń

Pośrednictwo języka czeskiego w przejmowaniu pożyczek niemieckich do polszczyzny

1. Wstęp

Użytkownicy języka polskiego, będącego głównym przedstawicielem podgrupy lechickiej w ramach języków zachodniosłowiańskich, a także Czesi, Słowacy, Górnoluzycanie i Dolnoluzycanie – wszyscy są w dużej mierze świadomi wspólnych korzeni swoich języków. Choć języki te łączy w znacznej mierze wspólne dziedzictwo leksykalne, a większość zapożyczeń pochodzi z tych samych języków obcych, ich zasób słownictwa – po ponad tysiącu lat samodzielnego rozwoju – okazuje się, mimo wzajemnych wpływów historycznych, wyraźnie zróżnicowany.

W niniejszym opracowaniu skupiamy się nie na różnicach, lecz – ku pamięci wielkiego slawisty i badacza kontaktów językowych polsko-czeskich, Janusza Siatkowskiego (1929–2025) – przede wszystkim na wspólnych elementach w zasobie słownictwa języka polskiego i czeskiego, które pojawiły się w wyniku procesów interferencji zachodzących od momentu nowożytnego ukształtowania się i utrwalenia tych języków jako nowoczesnych języków standardowych.

* Stefan Michael Newerkla, Full Professor and Head of the Department of Slavonic Studies, University of Vienna, Austria.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-1594>.

e-mail: stefan.newerkla@univie.ac.at.

Szczególną uwagę poświęcimy germanizmom, które z dużym prawdopodobieństwem lub przynajmniej potencjalnie zostały zapożyczone do języka polskiego za pośrednictwem języka czeskiego. Rola czeszczyzny jako języka pośredniczącego w przejmowaniu pożyczek niemieckich do polszczyzny stanowi główny przedmiot niniejszego artykułu. Aby jednak w pełni zrozumieć ten proces, konieczne jest wcześniejsze przedstawienie historycznych związków między językiem polskim a czeskim, które stworzyły podstawy dla tego rodzaju interferencji leksykalnej.

2. Polszczyzna i język czeski w kontakcie historycznym¹

Jak wiadomo, już w okresie przedpiśmiennym oraz w epoce staropolskiej język czeski wywierał znaczący wpływ leksykalny na polszczyznę, pełniąc również rolę języka pośredniczącego w zapożyczeniach. Szczególne zasługi w badaniach nad rolą bohemizmów w języku polskim miał Janusz Siatkowski, który opublikował fundamentalne i wciąż aktualne wyniki swoich badań (Basaj & Siatkowski, 1964–1980; Siatkowski, 1965, 1970, 1994, 1996, 1997)². Przegląd tych zapożyczeń został zebrany w osobnym słowniku bohemizmów w języku polskim (Basaj & Siatkowski, 2006). Jak powszechnie wiadomo, wpływ czeszczyzny na polszczyznę trwał do końca XVI wieku, a w XVII stuleciu niemal całkowicie zanikł³.

W przeciwnym kierunku, czyli z języka polskiego do czeskiego, odnotowano dopiero od XVI i XVII wieku około 30 polonizmów, wśród których znajdują się m.in. czes. *čupryna* (Jan Amos Komenský; dziś czes. *čupřina*) < pol. *czupryna* oraz czes. *náčelník* ‘przywódca’⁴ < pol. *naczelnik* (Orłoś, 1993, s. 30; Orłoś & Damborský, 1997, s. 15).

Dopiero w epoce nowopolskiej, w drugiej połowie XVIII wieku, relacje polsko-czeskie ponownie się zintensyfikowały. W okresie czeskiego odrodzenia narodo-

¹ Dla szerszego przeglądu zjawisk interferencji leksykalnej w językach zachodniosłowiańskich, w tym w językach słowackim, górnołużyckim i dolnołużyckim, zob. Newerkla (2003, ss. 119–132).

² Por. także m.in. Siatkowski (1989, 2006).

³ Kontaktom językowym polsko-czeskim poświęcono także liczne ważne prace innych autorów. Oprócz odpowiednich rozdziałów w dziejach językowych Aleksandra Brücknera (1901, 1925), Františka Cuřína (1985), Bohuslava Havráňka (1979), Zenona Klemensiewicza (1980), Tadeusza Lehra-Spławińskiego (1951), Igora Němca (1968) i Bogdana Walczaka (1999), por. np. publikacje Edvarda Lotki (1997), Teresy Zofii Orłoś (1967, 1980, 1987, 1993), Achima Rabusa (2013), Józefa Reczka (1991), Zdzisława Stiebera (1955), Stanisława Urbańczyka (1946). W szczególności na temat bohemizmów w języku polskim warto wymienić prace Adama Kleczkowskiego (1928), Edwarda Klicha (1927), Józefa Reczka (1968), Henryka Wróbla (1962) i in.

⁴ W niniejszym opracowaniu oraz w dalszej części wymieniamy znaczenia jedynie w przypadku różnic między językiem czeskim a polskim.

wego polszczyzna stała się ważnym językiem dawczym dla czeszczyzny, i to w wielu obszarach oraz różnych dziedzinach. W ciągu niespełna półwiecza do języka czeskiego przeniknęło wiele polonizmów. Teresa Zofia Orłoś (1987, ss. 306, 387; 1993, s. 48) oszacowała ich liczbę na prawie 2200, choć wydaje się, że liczba ta jest nieco zawyżona. Około 600 zapożyczeń z języka polskiego – czyli jedynie ułamek z okresu odrodzenia – na trwałe zadomowiło się w zasobie leksykalnym języka czeskiego. Spośród nich około 200 to wyrazy ściśle specjalistyczne, natomiast z pozostałych 400, jedynie 170 jest wciąż aktywnie używanych; reszta ma charakter książkowy lub podniosły (Orłoś, 1987, ss. 299–300, 388; Orłoś & Damborský, 1997, s. 17).

Szczególnie intensywne zapożyczenia dotyczyły języka poetyckiego, do którego przeniknęło wiele wyrazów z polszczyzny. Przykładami są: czes. *horovat* ‘zachwycać (się)’ < *horovati* ‘być wyższym, dominować’ (Josef Jungmann) < pol. *górować*; czes. *odezva* ‘odzew, odpowiedź, reakcja’ < pol. *odezwa*; czes. *odlehlý* ‘zdalny, oddalony’ < pol. *odległy*; czes. *odvaha* < pol. *odwaga*; czes. *odveta* < *odvet* (Josef Jungmann) < pol. *odwet*; czes. *ohon* < pol. *ogon*; czes. *podlý* < pol. *podły*; czes. *ponurý* < pol. *ponury*; czes. *posupný* ‘ponury i wrogí’ < pol. *posepny*; czes. *rozlehlý* < pol. *rozległy*; czes. *šelest* < pol. *szelest*; czes. *tklivý* ‘smutny, tęskny’ < pol. *tkliwy*; czes. *tkvět* i *tkvít* < pol. *tkwić*; czes. *tlumit* < pol. *tlumić*; czes. *trímat* < pol. *trzymać*; czes. *věštit* < pol. *wieszczyc*; czes. *výsipa* ‘piaszczysta łąka, ławica piaszczysta’ < pol. *wyspa* – oraz wiele innych, poświadczonych w przekładach i poezji Josefa Jungmanna, Antonína Jaroslava Puchmajera i innych (Havránek, 1979, ss. 90, 96; Orłoś, 1987; Šlosar & Večerka, 1979, ss. 112–113).

Również do czeskiego języka ogólnego przeniknęło wówczas kilka polonizmów, takich jak: czes. *dostupný* < pol. *dostępny*; czes. *dozor* < pol. *dozór*; czes. *káva* < pol. *kawa*; czes. *kořalka* < pol. *gorzalka*; czes. *kreslit* < pol. *kreślić*; czes. *okres* ‘okręg, dystrykt’ < pol. *okres*; czes. *označit* < pol. *oznaczyć*; czes. *povšechný* < pol. *powszechny*; czes. *rozčilit* i *rozčítit* ‘zdenerwować’ < pol. *rozczulić*; czes. *skromný* < pol. *skromny*; czes. *torba* ‘plecak’ < pol. *torba*; czes. *úbor* ‘mundur, strój do ćwiczeń’ < pol. *ubiór*; czes. *uskutečnit* < pol. *uskutecznić*; czes. *úsluha* < pol. *usługa*; czes. *vzájemný* < pol. *wzajemny*; czes. *zábavný* < pol. *zabawny* i in. (Havránek, 1979, s. 96; Orłoś, 1987; Šlosar & Večerka, 1979, ss. 112–113).

Wyjątkowo żywy okazał się kontakt językowy polsko-czeski na gruncie naukowym – poczynając od czes. *věda* ‘nauka’ < pol. *wiedza* (Orłoś, 1987, s. 233), gdyż wiele kluczowych terminów specjalistycznych czeskiego odrodzenia zostało zapożyczonych z polszczyzny przez Josefa Jungmanna, Antonína Marka i Jana Svatopluka Presla. Do wyrazów wciąż obecnych należą m.in.: czes. *bádat* < pol. *badać*; czes. *bryčka* < pol. *bryczka*; czes. *kadlub* ‘wygląd, kształt, forma’ < pol. *kadlub*; czes. *kelímek* < pol. *kielimka*; czes. *křemík* ‘krzem, silicium’ < pol. *krzemyk*; czes. *kylof* < pol. *kilof*; czes. *ložisko* < pol. *łożysko*; czes. *plyn* ‘gaz’ < pol. *plyn*; czes. *ropa* < pol. *ropa*; czes. *rozklad* ‘plan, harmonogram, rozmieszczenie’

< pol. *rozklad*; czes. *selanka* < pol. *sielanka*; czes. *výraz* < pol. *wyraz*; czes. *vzor* < pol. *wzór*; czes. *zákrut* ‘krętość’ < pol. *zakręt*; czes. *zdroj* < pol. *źródło* itd. (Havránek, 1979, s. 96; Orłóś, 1987).

Oprócz przykładów z filozofii (Orłóś, 1967, ss. 53–58), językoznawstwa i literaturoznawstwa (Orłóś, 1967, ss. 58–66), matematyki i fizyki (Orłóś, 1967, ss. 66–69), anatomii i medycyny (Orłóś, 1967, ss. 69–70), chemii i mineralogii (Orłóś, 1967, ss. 70–72) oraz innych dziedzin (Orłóś, 1967, ss. 73–76), największy wpływ odnotowano w zoologii i botanice. Spośród prawie 100. terminów zoologicznych wprowadzonych przez Jungmanna i Presla w czeszczyźnie utrwaliło się mniej niż jedna czwarta. Do najbardziej znanych należą: czes. *čolek* ‘traszka’ < pol. *czołg*; czes. *kočkodan* < pol. *koczkodan*; czes. *malpa* < pol. *malpa*; czes. *mlž* < pol. *małż*; czes. *pušтік* < pol. *puszczyk*; czes. *ropucha* < pol. *ropucha*; czes. *rosomák* < pol. *rosomak*; czes. *rus* < pol. *rus*; czes. *svišť* < pol. *świszcz*; czes. *vážka* < pol. *ważka*; czes. *želva* < *želv* (Josef Jungmann) < pol. *żółw*; czes. *žralok* ‘rekin’ < *žarlok* (Josef Jungmann) < pol. *żarłok* itd. (Orłóś, 1967, ss. 44–53; Orłóś, 1972, ss. 109–124).

W botanice doszło nawet do ok. 280 zapożyczeń z języka polskiego, z których połowa zadomowiła się w czeszczyźnie. Do nich należą m.in.: czes. *bedla* < pol. *bedla*; czes. *blizna* ‘znamię’ < pol. *blizna*; czes. *brukev* < pol. *brukiew*; czes. *bulva* < pol. *bulwa*; czes. *choroš* < pol. *chorosz*; czes. *kručinka* < pol. *kręcynka*; czes. *lodyha* < pol. *łodyga*; czes. *medovník* < pol. *miodownik*; czes. *mucholapka* < pol. *mucholapka*; czes. *prvosenska* < pol. *pierwiosnek*; czes. *pyl* ‘pyłek kwiatowy’ < pol. *pył*; czes. *rdest* < pol. *rdest*; czes. *rostlina* < pol. *roślina*; czes. *sasanka* < pol. *sasanka*; czes. *tomka* < pol. *tomka*; czes. *trest’* ‘esencja, wyciąg’ < pol. *treść*; czes. *vavřín* < pol. *wawrzyn* itd. (Orłóś, 1967, ss. 20–43; Orłóś, 1972, ss. 19–44; Orłóś, 1987; Wajda-Adamczykowa, 1992, ss. 63–68).

Od drugiej połowy XIX wieku słownictwo języków polskiego i czeskiego rozwijało się znów w miarę niezależnie, poza sporadycznymi zapożyczeniami. Do nowszych bohemizmów w polszczyźnie należą np. *spolegliwy* (Tadeusz Kotarbiński) < czes. *spolehlivý* czy *robot* < czes. *robot* (Karel Čapek); z kolei do nowszych polonizmów w czeskim zaliczają się m.in. botaniczne czes. *ožotka* < pol. *ożotka* czy literackie czes. *žitňovka* (Antal Stašek) < pol. *żytniówka* (Orłóś, 1993, s. 80; Orłóś & Damborský, 1997, s. 17).

Podsumowując, z historycznego punktu widzenia można wyróżnić dwa główne typy interferencji leksykalnej między językiem polskim a czeskim⁵. Pierwszy to pozytywnie postrzegany, świadomy transfer wyrazów z bardziej rozwiniętego języka sąsiada – szczególnie w okresach intensywnych kontaktów kulturowych, zwłaszcza w czasie czeskiego odrodzenia narodowego. Drugi to zapożyczenia przejmowane przez czeszczyznę z polszczyzny w celu świadomego przeciwstawienia się dominującemu wpływowi języka niemieckiego, wzmocnienia słowiań-

⁵ Szeroka gama kalk i derywatów wzajemnie zapożyczonych między językami zachodniosłowiańskimi oraz ich ocena nie stanowiły przedmiotu niniejszego opracowania.

skiego charakteru języka oraz nadrobienia zapóźnień w zakresie terminologii naukowej. W każdym przypadku interferencja leksykalna była zjawiskiem raczej krótkotrwałym – choć, jak pokazuje intensywność wpływu polskiego na czeski, niekoniecznie powierzchownym.

3. Przekazywanie niemieckich zapożyczeń do języka polskiego za pośrednictwem języka czeskiego

Tym samym przechodzimy do kolejnego języka, który odegrał ogromną rolę w rozwoju zarówno polszczyzny, jak i czeszczyzny – mianowicie języka niemieckiego. Obszar kontaktu między niemieczyzną a językami polskim i czeskim od momentu wyodrębnienia się tych języków ze wspólnego języka późnosłowiańskiego stanowi jedną z najważniejszych stref kontaktu językowego w Europie Środkowej. Tak długa historia kontaktów językowych niemal nieuchronnie prowadziła do wymiany licznych elementów językowych, a proces ten dodatkowo wzmacniała wielowiekowa mobilność przestrzenna tych stref kontaktu.

Dotychczasowe badania skupiały się głównie na opisie i lingwistycznej analizie kontaktów fonologicznych, morfologicznych i leksykalnych między językami słowiańskimi a niemieckim. W ostatnich latach szczególną uwagę poświęcano niemieckim zapożyczeniom w tych językach, co zaowocowało licznymi, szeroko zakrojonymi projektami badawczymi. W odniesieniu do języków zachodniosłowiańskich powstały m.in. obszernie słowniki zapożyczeń niemieckich w języku polskim (de Vincenz & Hentschel, 2010) oraz w językach czeskim i słowackim (Newerkła, 2004, 2011). Literatura poświęcona tej problematyce jest jednak tak obszerna, że ograniczymy się tutaj jedynie do wskazania wybiórczej bibliografii Andrzeja Kątnego (1990), dotyczącej kontaktu polsko-niemieckiego, oraz prac Janusza Siatkowskiego (2015), ze szczególnym uwzględnieniem problematyki leksykalnej⁶.

Większość niemieckich zapożyczeń w języku polskim i czeskim została przejęta bezpośrednio. Istnieją jednak grupy leksemów pochodzenia niemieckiego, które trafiły do danego języka dopiero za pośrednictwem sąsiedniego języka słowiańskiego. Przykładowo czeski leksem *brukey* ‘kalarepa, Brassica oleracea var. gongylodes’ nie pochodzi bezpośrednio z dolnoniemieckiego, lecz został zapożyczony za pośrednictwem pol. *brukiew*; z kolei czes. *minciř* ‘waga szybka, dźwigniowa’ został przejęty przez język słowacki (*mincier*) oraz węgierski (*mincér*) z języka średnio-wysoko-niemieckiego. Także czeszczyzna pełniła czasem rolę języka pośredniczącego. W niniejszym opracowaniu przeanalizujemy, które niemieckie zapożyczenia trafiły do polszczyzny za pośrednictwem czeskiego, kiedy

⁶ Zob. także Newerkła (2002, ss. 117–118; 2004, ss. 631–710; 2011, ss. 619–710).

miało to miejsce i czy – a jeśli tak, to które – domeny językowe były szczególnie podatne na tego rodzaju interferencję.

Klasyczna periodyzacja historii języka polskiego, zaproponowana przez Zenona Klemensiewicza (1980), wyróżnia cztery główne etapy: fazę przedpiśmienną (do powstania tzw. bulli gnieźnieńskiej w 1136 r.), okres staropolski (do ok. 1500 r.), fazę średniopolską (trwającą do drugiej połowy XVIII w.) oraz epokę nowopolską. Jak już wcześniej wspomniano, wpływ języka czeskiego na polszczyznę był szczególnie silny w fazie przedpiśmiennej i w epoce staropolskiej. To właśnie w tym okresie odnotowano główne przypadki możliwego pośrednictwa czeskiego w przejmowaniu niemieckich (obok łacińskich) zapożyczeń do polskiego zasobu leksykalnego.

Choć w literaturze dotyczącej kontaktów polsko-niemieckich i polsko-czeskich wielokrotnie wspomina się o roli języka czeskiego jako pośrednika, specjalistycznych opracowań na ten temat w odniesieniu do języka polskiego jest stosunkowo niewiele. Oprócz rozproszonych uwag Mieczysława Basaja i Janusza Siatkowskiego (Basaj & Siatkowski, 1964–1980) warto wspomnieć m.in. maszynopis rozprawy doktorskiej Siegberta Riethmeistera (1922), obronionej na Uniwersytecie Wrocławskim w 1922 roku, a także krótki, lecz istotny artykuł Tomasza Czarnckiego (1970). W swoim artykule Czarncki analizuje czeskie pośrednictwo w przejmowaniu niemieckich zapożyczeń do języka staropolskiego i formułuje kryteria pozwalające na identyfikację takich przypadków.

Znaczną uwagę tej problematyce poświęcił również poznański germanista Adam Kleczkowski (1928). Badał on staropolskie i staroczeskie zapożyczenia z języka niemieckiego aż do początku XVI wieku, zauważając, że niemieckie zapożyczenia w obu językach wykazują w wielu przypadkach znaczne podobieństwa. Pytanie o czeskie pośrednictwo w zapożyczeniach niemieckich do języka polskiego – a także próba rozgraniczenia wpływów niemieczyny południowoniemieckiej (bawarskiej) i środkowoniemieckiej (śląsko-niemieckiej) na zasób leksykalny polszczyzny – stało się centralnym zagadnieniem w dalszych badaniach Kleczkowskiego. W efekcie tych dociekań zamieścił on w swojej pracy wykaz najważniejszych, jego zdaniem, zapożyczeń niemieckich, które polszczyzna przejęła za pośrednictwem czeskiego (Kleczkowski, 1928, ss. 343–345).

Walter Kaestner (1939, ss. XXVII–XXVIII) w swojej rozprawie doktorskiej na Uniwersytecie w Hamburgu podjął próbę złagodzenia twierdzeń Kleczkowskiego, które, jego zdaniem, nadmiernie eksponowały czesko-południowoniemieckie pochodzenie niemieckich zapożyczeń w języku polskim. Kaestner nie negował wprawdzie roli języka czeskiego jako pośrednika przy przekazywaniu zapożyczeń, zwłaszcza z zakresu terminologii chrześcijańskiej, ale twierdził, że w wyniku niemieckiej kolonizacji na wschód od XIII wieku coraz bardziej zaczęły przeważać w polszczyźnie zapożyczenia ze środkowoniemieckiego. Jednocześnie zauważył, że niektóre wschodnio-środkowo-niemieckie dialekty, takie jak śląsko-górski i kłodzki, przeszły szereg południowoniemieckich przemian fonetycznych. To

sprawa, że w przypadku wielu zapożyczeń trudno jednoznacznie określić, czy ich źródłem był bezpośredni wpływ południowoniemiecki, czy czeski.

Twierdzenie Kaestnera, że w odróżnieniu od polskiego w czeskim brakowało w przeważającej mierze zapożyczeń wczesnoniemieckich z XV i XVI wieku (Kaestner, 1939, s. XXVIII), okazuje się jedynie częściowo słuszne. Rzeczywiście, rewolucja husycka osłabiła wpływ języka niemieckiego na czeszczyznę. Niemieckie zapożyczenia pojawiały się jednak nadal – choć w tym okresie były to głównie elementy języka codziennego, które z mowy przenikały do pisma (Trost, 1977, s. 30). Przykładowo dla polskich form *cajkauz*, *cejkaus*, *cekauz*, *cekuz* Kaestner (1939, ss. 44–45, § 107–108) stwierdzał brak odpowiedników w języku czeskim. Twierdzenie to jednak należy odrzucić jako błędne. W słowniku Newerkli (2004, ss. 71, 320–321; 2011, ss. 69, 312–313) znajdują się bowiem średnioczeskie przykłady takie jak *cajkhauz*, *cajghauz*, *ceughaus*, poświadczone m.in. w relacji z podróży Kryštofa Haranta z Polžic i Bezdrůžic (1608) oraz u Václava Březana (ok. 1600). Co więcej, leksem ten występuje również w języku słowackim od 1633 roku jako *cajghauz*, *cajchház*, *cajkház*, *cajkhauz*, *cejkház*, *cikház*, a także w starszym węgierskim jako *cejkház*, *cékház* (Majtán, t. 1, s. 171). Podobne relacje można zaobserwować w przypadku wielu innych rzekomo niepoświadczonych w czeskim zapożyczeń.

Przejdźmy teraz do analizy możliwej roli języka czeskiego jako pośrednika w przekazywaniu niemieckich zapożyczeń do języka polskiego. W literaturze przedmiotu zgodnie przyjmuje się, że przyjęcie chrześcijaństwa przez pierwszego znanego władcę z dynastii Piastów, Mieszka I, w 966 roku było przełomowym momentem dla kontaktów językowych między Polską, Czechami i Niemcami. Misjonarze, którzy przybyli z Pragi wraz z jego małżonką Dubrawką⁷ (czes. Důbravka⁸), córką Bolesława I, należeli – podobnie jak całe Czechy – do diecezji Ratyzbony. To właśnie oni wprowadzili do języka polskiego terminologię chrześcijańską, a częściowo także inne nowe elementy słownictwa (de Vincenz, 1992, s. 115). Warto w tym kontekście wspomnieć, że poznański historyk Dariusz Andrzej Sikorski w swojej pracy *Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy* (Sikorski, 2012, ss. 223–272) poddał krytycznej analizie pogląd o „rzekomo czeskiej proveniencji polskiej terminologii chrześcijańskiej”. Sikorski argumentuje, że wiele terminów chrześcijańskich mogło zostać przejętych bezpośrednio z łaciny lub niemieckiego, a rola języka czeskiego jako pośrednika była mniejsza, niż się powszechnie uważa. Z poglądem tym polemizował Leszek Bednarczuk w artykule *Językowe drogi chrystianizacji Polski* (Bednarczuk, 2017, ss. 7–34), wskazując na liczne dowody na czeskie pośrednictwo w zakresie terminologii chrześcijańskiej. Źródła staropolskiej terminologii religijnej wywodzącej się z języka staroczeskiego były również przedmiotem szczegółowych badań Leszka Bednarczuka, Andrzeja Kryńskiego i Ioana Horgi, które przedstawili w artykule *Language Ways*

⁷ Później także Dąbrówka, Dobrawa.

⁸ Później także Doubravka, Dobrava.

of *Christianization of Poland* (Bednarczuk, Kryński & Horga, 2018, ss. 76–95)⁹. Dyskusja ta pokazuje, jak złożony i wieloaspektowy jest proces zapożyczeń leksykalnych w kontekście historycznym.

Wśród zapożyczeń z tego okresu można wyróżnić pierwsze leksemy, które – na podstawie wyników fonetycznej substytucji, danych leksykograficznych oraz faktów kulturowych – nie pochodzą bezpośrednio z języka niemieckiego, lecz najprawdopodobniej zostały przejęte za pośrednictwem czeskiego. Przykłady to: pol. **bierzmować** ‘bierzmować’ < stczes. *bir̃movati* < śr.-wys.-niem. *fir̃men*; pol. **biskup** < stczes. *biskup* < st.-wys.-niem. *biscop̃h*, *bis(s)cof*, *biscuof*; pol. **kacierz** < stczes. *kacieř*, *kacieř*, *kacier*, *kacir̃* < wsch.-śr.-niem. *katzer* obok śr.-niem. *ketzer*, *kether*; pol. **kapla**† (stpol., dziś *kaplica*) < stczes. *kapla*, *kaple* < śr.-wys.-niem. *kápelle*, st.-wys.-niem. *kapella*; pol. **ołtarz** ‘ołtarz’ < stczes. *oltár* < st.-wys.-niem. *altāri*, *altāre*; pol. **opat** < stczes. *opat* < st.-baw. *appāt* obok st.-wys.-niem. *abbāt*; pol. **oplatek** < stczes. *oplatek*, *oplatka* < st.-baw. *oplāta* < łac. *oblāta*; pol. **papież** < stczes. *papež* < st.-baw. *pāpes* obok st.-wys.-niem. *bābes* itd.

W kolejnych wiekach, aż do XVI stulecia, stosunki polsko-czeskie, pomimo zmiennej historii politycznej, pozostawały intensywne. Szczególnie warte uwagi są rządy czeskiego króla Wacława II, który po 1300 roku przez kilka lat podporządkował sobie większą część Polski, a także panowanie Luksemburgów, pod których zwierzchność przeszli książęta śląscy. W 1335 roku Śląsk został uznany za kraj Korony Czeskiej, a polski Górny Śląsk odtąd stanowił łącznik dla czeskich wpływów na ziemiach polskie. Istotne impulsy dla stosunków czesko-polskich przyniosły też nowo założone uniwersytety w Pradze (1348) i Krakowie (1364), do których przybywało wielu praskich nauczycieli i studentów. Czas husycki, a następnie panowanie Jirzego z Podiebradów w krajach Korony Czeskiej oraz wsparcie, jakiego polscy protestanci udzielali Braciom Czeskim, stanowią ostatnie fazy silniejszego wpływu języka czeskiego na polszczyznę.

Także kontakty językowe polsko-niemieckie przeżywały we wszystkich tych latach stały rozwój. Szczególnie nasiliły się one od XIII wieku, kiedy to w ramach niemieckiej kolonizacji na wschód chłopi, rzemieślnicy i kupcy z obszarów środkowoniemieckich przybywali na Śląsk i dalej na wschód – do Krakowa, Lwowa i innych regionów Polski. Nowi osadnicy przyczynili się nie tylko w istotny sposób do rozwoju gospodarczego tych terenów, lecz także doprowadzili do wprowadzenia administracji miejskiej wzorowanej na niemieckim modelu (najczęściej na prawie magdeburskim). Pod koniec XIV wieku proces osadniczy wygasł. Polska szlachta zaczęła przejmować kontrolę nad miastami, sąd apelacyjny został przeniesiony z Magdeburga do Krakowa, a wprowadzono jednolite polskie sądownictwo. Słownictwo zapożyczone w tym okresie na drodze bliskiego kontaktu należy dziś w dużej mierze do podstawowego zasobu leksykalnego języka polskiego (Lipczuk, 2001; de Vincenz, 1992).

⁹ Por. także *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* (Karpluk, 2001).

Chociaż większość niemieckich zapożyczeń od początku niemieckiej kolonizacji pochodziła bezpośrednio z języka niemieckiego, to jednak – ze względu na intensywne relacje czesko-polskie opisane powyżej – także w tym okresie pojawiły się zapożyczenia, dla których czeska mediacja wydaje się prawdopodobna lub przynajmniej możliwa. Przykłady takich wyrazów to: pol. **alkierz** < stczes. *alkēr*, *arkēr* < śr.-wys.-niem. *arkēre*; pol. **barwinek** < stczes. *barvienek*, *barbienek*, *barvīnek* < niem. dial. *barwinke(l)* od śr.-wys.-niem. *berwinke*; pol. **cwał** < stczes. *cvāl* < stczes. *cvālati* ‘galopować’, pierw. ‘popędzać konia do galopu’ < baw. *tswāln* ‘męczyć, chłostać’; pol. **deka**† (staropol.); dziś: *sztylet* < stczes. *dēka* < śr.-wys.-niem. *degen*; pol. **drab** < stczes. *dráb* < śr.-wys.-niem. *draben*, *draven*, *traben*, *traven* ‘poruszać się w pośpiechu równym krokiem, galopować’; pol. **hynsz**† (staropol.); dziś: *ogier* < stczes. *hynšt* < śr.-wys.-niem. *heng(e)st*; pol. **jedwab** < stczes. *hedváb*, *hedvábíe*, *hedbábíe*, *hedvábí* < niem. forma od st.-wys.-niem. *gotawēbbi*, *gotowēbbi* ‘cenny materiał, purpura’; pol. **lewart**† (staropol.); dziś: *lampart* < stczes. *levhart*, *lebhart* < śr.-wys.-niem. *lewehart*, *lēbhart*, *lēbart(e)*, *lēparte*; pol. **łańcuch** < stczes. *lancúch* < śr.-wys.-niem. *lanne* ‘łańcuch’ + śr.-wys.-niem. *zuc* ‘ciągnięcie, pociąg (łańcucha, lejców)’; pol. **mirzyk**† (staropol.); dziś: *seler* < stczes. *miřík* < wczesno-n.-wys.-niem. *merrich*; pol. **pończocha** < stczes. *ponšucha*, *punčocha* < wczesno-n.-wys.-niem. *buntschuoeh* ‘but z cholewą’; pol. **szart** < stczes. *šart* < śr.-wys.-niem. *schart(e)* ‘odłamek, ułamek, wyłom’; pol. **walka** < stczes. *válka* < śr.-wys.-niem. *walc*, *walke*; pol. **warcaby** < stczes. *vr(c)hcáb(y)* jako półkalka < stczes. *vrh-* ‘rzucać’ + śr.-wys.-niem. *wurfzabel* ‘gra kościana, tryktrak, puff’ i inne.

Od XVI wieku czeski wpływ na język polski ostatecznie słabnie, a tym samym – poza pojedynczymi wyjątkami – zanika również możliwość pośrednictwa czeskiego przy zapożyczeniach niemieckich do języka polskiego.

4. Zakończenie

Podsumowując, można stwierdzić, że zdecydowana większość niemieckich zapożyczeń w języku polskim pochodzi z bezpośredniego kontaktu z językiem niemieckim, a jedynie stosunkowo niewielka ich część została przejęta za pośrednictwem języka czeskiego. Rola języka czeskiego jako pośrednika ograniczała się głównie do fazy przedpiśmiennej i okresu staropolskiego. Janusz Siatkowski, dzięki swoim dziełom, a zwłaszcza badaniom nad kontaktami językowymi polsko-czeskimi, w znaczący sposób przyczynił się do wyjaśnienia tych procesów. I nie tylko z tego powodu ten wybitny sławista pozostanie na zawsze w naszej wdzięcznej pamięci. *Sit tibi terra levis* – niech Mu ziemia lekką będzie.

Literatura

- Basaj, M., & Siatkowski, J. (1964–1980). Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy. *Rozprawy Komisji Językowej. Łódzkie Towarzystwo Naukowe*, (10–12); *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, (6–19).
- Basaj, M., & Siatkowski, J. (2006). *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bednarczuk, L. (2017). Językowe drogi chrystianizacji Polski. Sources of Polish Christian terminology. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze. Poznań Linguistic Forum*, 34, 7–34.
- Bednarczuk, L., Kryński, A., & Horga, I. (2018). Language ways of Christianization of Poland. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej. Scientific Journal of Polonia University*, 31(6), 76–95.
- Brückner, A. (1901). *Cywilizacja i język. Szkice z dziejów obyczajowości polskiej* (wyd. poprawione i powiększone). Warszawa: Drukarnia K. Kowalewskiego.
- Brückner, A. (1925). *Dzieje języka polskiego* (3. wyd.). Warszawa: Biblioteka Polska.
- Cuřín, F. (1985). *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- Czarnecki, T. (1970). Pośrednictwo czeskie w staropolskich pożyczkach z niemieckiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 9, 37–44.
- Havránek, B. (1979). *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN.
- Majtán, M. (Ed.). (1991). *Historický slovník slovenského jazyka* (T. 1: A–J). Bratislava: Veda.
- Kaestner, W. (1939). *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen* (I. Teil: Einleitung und Lautlehre). Leipzig: Otto Harrassowitz. (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Bd. 23).
- Karpluk, M. (2001). *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Kątny, A. (Ed.). (1990). *Deutsche Sprache im Kontrast und im Kontakt*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie.
- Kleczkowski, A. (1928). Wyrazy niemieckie w staroczeskim i staropolskim. In *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* (T. 2, ss. 331–345, 549–551). Cracoviae: Gebethner & Wolff.
- Klemensiewicz, Z. (1980). *Historia języka polskiego* (4. wyd.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klich, E. (1927). *Polska terminologia chrześcijańska*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Lehr-Splawiński, T. (1951). *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój* (2. wyd.). Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.
- Lipczuk, R. (2001). Deutsche Entlehnungen im Polnischen – Geschichte, Sachbereiche, Reaktionen. *Linguistik Online*, 8(1). http://viadrina.euv-frankfurt-o.de/~wjournal/1_01/Lipczuk.html
- Němec, I. (1968). *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.
- Newerkla, S.M. (2002). Die Vermittlung deutscher Lehnwörter durch das Tschechische in das Polnische und Slovakische. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 48, 117–131.

- Newerkla, S.M. (2003). Neuzzeitliche Interferenzvorgänge im Wortschatz der westslawischen Standardsprachen. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 49, 119–132.
- Newerkla, S.M. (2004). *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main: Peter Lang. (Schriften über Sprachen und Texte; Vol. 7).
- Newerkla, S.M. (2011). *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (2nd ed., revised and updated). Peter Lang. (Schriften über Sprachen und Texte; Vol. 7)
- Orłoś, T.Z. (1967). *Zapożyczenia polskie w słowniku Jungmanna*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. (Prace Komisji Słowianoznawstwa; 11).
- Orłoś, T.Z. (1972). *Zapożyczenia słowiańskie w czeskiej terminologii botanicznej i zoologicznej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński ; PWN.
- Orłoś, T.Z. (1980). *Polsko-czeskie związki językowe*. Kraków: Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie. (Nauka dla Wszystkich; 324).
- Orłoś, T.Z. (1987). *Polonizmy w czeskim języku literackim*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 868 = Prace Językoznawcze, nr 89).
- Orłoś, T.Z. (1992). *Studia bohemyzyczne* (Część I+II). Kraków: Universitas.
- Orłoś, T.Z. (1993). *Tysiąc lat czesko-polskich związków językowych. Tisíc let česko-polských jazykových vztahů*. Kraków: Universitas.
- Orłoś, T.Z., & Damborský, J. (Eds.). (1997). *Konsekwencje sąsiedztwa polsko-czeskiego dla rozwoju języka i literatury. Polsko-české sousedství v rozvoji jazyka a literatury*. Wrocław ; Bratislav: [b.n.].
- Rabus, A. (2013). *Die Rolle des Sprachkontakts für die slavischen (Standard-)Sprachen (unter besonderer Berücksichtigung des inner-slavischen Kontakts)*. [Rozprawa habilitacyjna]. Freiburg i. Br.
- Reczek, J. (1968). *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
- Reczek, J. (1991). *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Riethmeister, S. (1922). *Der Beitrag des Tschechischen zum deutschen Sprachgut im Polnischen* [Rozprawa doktorska]. Breslau.
- Siatkowski, J. (1965). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim* (Cz. 1: Grupy „trat”, „tlat”, „h” zamiast „g”, spółgłoski twarde przed „i”, „e”). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. (Monografie Sławistyczne; 7).
- Siatkowski, J. (1970). *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim* (Cz. 2: Formy beznosówkowe, formy nieprzegłoszone). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN. (Monografie Sławistyczne; 20)
- Siatkowski, J. (1989). Obce nazwy rzek, mórz i gór w języku czeskim i polskim. *Poradnik Językowy*, (4), 240–247.
- Siatkowski, J. (1994). Polsko-czeskie kontakty językowe na terenie Polski. *Prace Filologiczne*, 34, 231–246.

- Siatkowski, J. (1996). *Czesko-polskie kontakty językowe*. Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Siatkowski, J. (1997). Polnisch–Tschechisch. In H. Goebel, P.H. Nelde, Z. Starý, & W. Wölck (Eds.), *Kontaktlinguistik. Contact Linguistics. Linguistique de contact. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* (Vol. 2, pp. 1634–1641). Berlin, New York: De Gruyter Mouton.
- Siatkowski, J. (2006). *Obce nazwy geograficzne w języku czeskim i polskim: studium konfrontatywne*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, Wydział Polonistyki.
- Siatkowski, J. (2015). *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, Wydział Polonistyki.
- Sikorski, D.A. (2012). *Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Šlosar, D., & Večerka, R. (1979). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN.
- Stieber, Z. (1955). Wpływ czeszczyzny na kształtowanie się polskiego języka literackiego. In M. Kudělka (Ed.), *Česko-polský sborník vědeckých prací II* (ss. 27–37). Praha: SPN.
- Trost, P. (1977). 1. Zum deutschen Anteil am tschechischen Wortschatz. 2. Tschechischer Lautersatz in Fremdwörtern. In E. Eichler (Red.), *Beiträge zum deutsch-slavischem Sprachkontakt* (ss. 29–32). Berlin: Akademie-Verlag. (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Phil.-hist. Klasse; 67).
- Urbańczyk, S. (1946). *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich I. Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.* Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności. (Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności; 67(2)).
- de Vincenz, A. (1992). Deutsch-polnische Sprachkontakte. In E. Kobylińska, A. Lawaty, & R. Stephan (Red.), *Deutsche und Polen. 100 Schlüsselbegriffe* (ss. 114–122). München ; Zürich: Piper.
- de Vincenz, A., & Hentschel, G. (2010). *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts* [online]. Oldenburg. <https://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/>
- Wajda-Adamczykowa, L. (1992). Związki językowe polsko-czesko-słowackie w zakresie terminologii botanicznej. W J. Maćkiewicz, & J. Siatkowski (Red.), *Język a Kultura. T. 7: Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych* (ss. 63–68). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Walczak, B. (1999). *Zarys dziejów języka polskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Wróbel, H. (1962). Związki staroczesko-polskie w terminologii botanicznej. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Katowicach. Sekcja Językoznawstwa. Prace Katedry Języka Polskiego*, 2, 105–137.

Summary

The Role of the Czech Language in the Mediation of German Loanwords into Polish

In memory of the eminent Slavic linguist and scholar of Polish-Czech language contact, Janusz Siatkowski (1929–2025), this article explores lexical similarities between Polish and Czech that emerged through mutual interference during the formation and standardization of both languages in the modern era. Particular attention is given to German loanwords that were very likely – or at least possibly – transmitted into Polish via Czech, highlighting the Czech language's role as a mediator in this process.

To provide a comprehensive understanding, the article also examines the historical and linguistic ties between Polish and Czech, which created the conditions for such lexical mediation.

Keywords: Janusz Siatkowski, Slavic linguistics, Polish-Czech language contact, shared vocabulary, German loanwords, lexical borrowing, interlingual mediation, etymology, historical linguistics.